

Н.М. Руденко

СХОДОЗНАВЧА СПАДЩИНА ЧЕРНІГІВЩИНИ

Цікавою, широкомасштабною за інформаційною насиченістю та тематичним спрямуванням і, безумовно, важливою для вивчення і залучення до наукового обігу є документальна і мистецька спадщина, що зберігається в архівних і музейних сховищах міста Чернігова.

Метою нашої розвідки є узагальнений розгляд їхніх фондів, де основна увага буде зосереджена на характеристиці та разом з тим і на виокремленні тих матеріалів, що надають нам знання у галузі сходознавства.

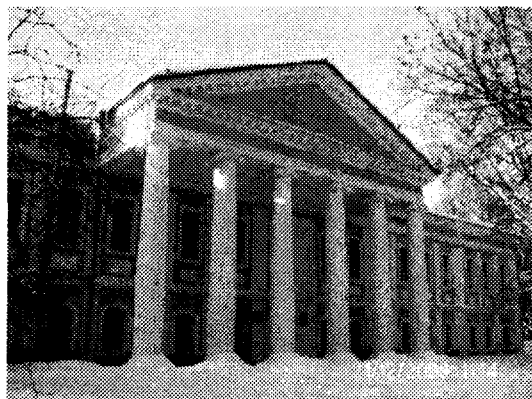
Здебільшого джерельна база архівних і музейних сховищ міста Чернігова лише опосередковано, але досить широко увібрала в себе спадщину, яка дає нам широкий спектр матеріалів сходознавчого спрямування, що міцно переплився і зрісся корінням з історією України.

Це може значно поглиблювати і розширювати горизонти і варіативність пошуків для подальших сходознавчих студій.

Опосередкований характер матеріалів не є ознакою меншовартості, а навпаки, вказує на доцільність і можливість широкого залучення джерельної бази для урізноманітнення та різнобічності вибору шляхів у пошуках істини та дослідженні різнопланових тем історичного пізнання.

Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО) (фото 1) має давню історію формування, накопичення та зберігання матеріалів, що сьогодні є його спадком. До

Фото 1

1917 р. роль органу, що забезпечував збір матеріалів, виконувала Чернігівська губерньська архівна комісія (1896–1919 рр.). Лише у 1923 р., коли у січні – березні був організований губерньський історичний архів [Архівні установи... 2005, 504], розпочалася фактично наступна сторінка історії діяльності сучасного архіву. У проміжку між цим (архівами опікувалися освітянські органи) утворилася часова прогалина, що надзвичайно згубно позначилася на документах, які зберігали для нас задокументоване минуле. Наступні втрати сталися у роки Другої світової війни та окупації, коли була знищена більша частина архівної бази (із шести архівосховищ втрачено чотири) [Державний архів...].

Попередньо слід звернути увагу на таку деталь, що окремі фонди включають інколи матеріали та документи у відповідності до тематики чи подій. Але найчастіше справи є розпорощеними і виглядають несистематизованими, оскільки формування фонду відбувалося у відповідності до його головної специфіки, з огляду на дещо інші ознаки, найчастіше згідно з приписами того чи іншого управління, до якого належали підпорядкування, розгляд чи вирішення таких завдань.

Формування матеріалів архіву Чернігівської області має свої певні особливості, що в першу чергу стосуються адміністративно-територіального устрою регіону. Слід згадати, що колись межі Чернігівської губернії були значно ширшими і простягалися аж до берегів Дніпра у районі міста Києва (лівий берег сучасного міста, наприклад), а також включали до свого складу райони сучасної Сумської області. І навпаки, деякі теперішні південні райони Чернігівської області входили до складу Полтавської губернії. На сьогодні Чернігівщина – це одна з найбільших областей України. Виходячи з цього, матеріали, що містяться в архівосховищах, можуть дещо виходити за межі Чернігівської області та її населених пунктів.

Найбільш репрезентативними для досліджуваної нами тематики є фонд 127

(Чернігівське губернське правління), що увібрав у себе матеріали з крайніми датами – 1800–1919 рр. Інформаційна насиченість є доволі різноплановою, але при ретельному пошуку відкриває нам такі факти: про уточнення віку жителів переселених на Кавказ із Сосницького та Городнянського повітів (оп. 13, спр. 1902); дозволи на виселення за межі губернії (оп. 13, спр. 13); про порядок призначення в російську армію полонених турецьких офіцерів (оп. 1, спр. 230); про розшук родичів військовополонених – уродженців Чернігівської губернії, що померли в Константинополі (оп. 13, спр. 1904); відмова в поселенні на Кавказі (оп. 21, спр. 25); про ціни на сіль для продажу в Закавказькому краї (оп. 182 а, спр. 49); епідемії, занесені полоненими турками (оп. 14в, спр. 35); про пошуки горців (оп. 13, спр. 1915); свідчення про службу і нагороди військових у відставці (оп. 3 сд., спр. 844); про кількість учасників Севастопольської битви, що проживають у губернії (оп. 1, спр. 9588); клопотання про пенсії за синів, що загинули в російсько-японській війні (оп. 1, спр. 10 889, 12183); незаконне закріпачення киргизів (оп. 14, спр. 1498), також турецького підданого (оп. 13, спр. 11); заборона розкольникам на переселення до Закавказзя (оп. 14, спр. 1769); скарга про неправильне заслання на Кавказ (оп. 3 сд., спр. 2081); про пенсії для сімей лікарів, що загинули на війні (1877–1878 рр.) (оп. 16, спр. 486) тощо.

Особливістю вищевказаного фонду є наявність у ньому справ, матеріалів із формулярними даними осіб, що обіймали високі посади в управлінні Чернігівської губернії. Насамперед мова йде про губернаторів та віце-губернаторів. Практично кожен з них брав участь у російсько-турецьких війнах. Оскільки останні траплялися відносно часто у відносинах Російської імперії та Османської держави (та й з іншими державами також), через відносно короткі проміжки часу, то декому з високопосадовців вдалося брати участь і у двох, а то й більше воєнних кампаніях. Та все ж хотілося б звернутися до військових шляхів окремих посадовців, оскільки вони виконували певні важливі місії на східних рубежах.

Губернатор Є.К. Андрієвський (1847–поч. XX ст.) після укладення миру у російсько-турецькій війні у 1878 р. був від-

правлений з імператорським дорученням в Ерзерум для відвезення пакета документів щодо умов перемир'я і демаркаційної лінії між державами (оп. 1, спр. 9624) [Черниговские губернаторы... 2006, 24–32].

Віце-губернатор М.В. Компанейщиков (1817 – 60-ті рр. XIX ст.) з 1839 р. перебував на Закавказзі, був чиновником у комітеті для введення “нового суспільного устрою” в Закавказькому краї. Він – учасник ревізій у ряді повітів краю, брав участь у відкритті міста Шемаха, працював над проектом облаштування “фінансової частини за Кавказом” (оп. 17, спр. 4736) [Черниговские губернаторы... 2006, 76–80].

Губернатор П.І. Могилевський (1780–1840) з 1803 р. – секретар із прикордонних питань у Грузії, пізніше – правитель канцелярії головнокомандуючого Грузії. Високопосадовець був присутній при присязі ханів Азербайджану на підданство Росії, у 1812 р. став членом делегації в переговорах про мир з перським шахом, також працював уповноваженим комісаром для питань точного визначення кордонів між Персією та Росією тощо. Фактично брав участь в усіх значущих подіях та битвах російської держави того часу на Південному Кавказі (оп. 17, спр. 1724, 1841) [Черниговские губернаторы... 2006, 97–103].

Фонд 128 (канцелярія Чернігівського цивільного губернатора) має дані про таке: про переїзд у Грузію (оп. 1, спр. 2099), переселення в Кавказьку область (оп. 1, спр. 4267); про взяття фортеці Ахалцик та інших за 1828 р. (оп. 1, спр. 3066), про проїзд через губернію головнокомандуючого армією Саєна в серпні 1822 р. (оп. 1, спр. 2645).

Фонд 133 (Чернігівське губернське дворянське депутатське зібрання) містить протокол про формування Чернігівського рухомого ополчення під час Кримської війни (1853–1856 рр.) (оп. 1, од.зб. 352).

Фонд 142 (Чернігівське місцеве управління Червоного Хреста) зберігає відомості про поранених під час російсько-турецької війни (1877–1878 рр.) та списки медичного персоналу, котрий брав участь у згаданих воєнних діях. Також тут осіли матеріали, що висвітлюють події та наслідки допомоги чернігівців у боротьбі “за звільнення від турецького іга слов'ян Балканського півострова”. Серед них переважають матеріали про загиблих та по-

ранених, здебільшого під Плевною (оп. 1, спр. 9, 10, 26, 31, 68, 131).

Фонд 145 (Чернігівське губернське у земських і міських справах присутствіє) знайомить з кількістю мобілізованих на війну з Японією (оп. 2, спр. 100), про лікаря І.Я. Селюка, що перебував на Далекому Сході в той час (оп. 16 сд., спр. 86).

Фонд 235 (Чернігівський відділ Імператорського православного палестинського товариства) за 1901–1908 рр. зберігає звіти та матеріали про організацію читань про Палестину, а також про збір коштів для товариства.

У фонді 674 (колекція документів Чернігівської губернської вченої архівної комісії) зосереджені укази царя Федора Олексійовича гетьману І. Самойловичу про підготовку Війська Запорозького для протистояння турецькому султану та про участь Ю. Хмельницького в поході проти турків (оп. 3, спр. 2); “про підтвердження служби підканцеляриста Юркевича Б. у правлінні справ і генеральної військової канцелярії при розмежуванні земель між Всеросійською імперією і Портою Оттоманською над р. Бугом” (оп. 3, спр. 39); копії листів фельдмаршала П. Рум’янцева про перемогу у російсько-турецькій війні (1768–1774 рр.) (оп. 3, спр. 13); документи генерал-майора Ф. Костенецького часів російсько-турецької війни (1806–1812 рр.) (оп. 1, спр. 24).

Надзвичайно широкі відомості подають нам матеріали фондів окремих волостей губернії про переселення у різні віддалені куточки Російської імперії, а з-поміж них і на Кавказ, Середню Азію та Далекий Схід (Південно-Усурійський край). Серед таких – фонди 74 (Березинський нижній земський суд), 807 (Шаповалівське волосне правління), 809 (Борзенське волосне правління), 811 (Шаповалівське сільське правління), 819 (Височанське сільське правління), 831 (Тростянське сільське правління), 961 (Халявинське волосне правління), 1336 (Ніжинська повітова землевпорядна комісія), 1439 (Сокиринське волосне правління). Цей процес мав місце протягом усього XIX ст. та на початку XX століття. У першій половині XIX ст. переважали напрямки переселення на Північний та Південний Кавказ, у другій половині століття переважав далекосхідний напрямок. Справи містять документацію про укази уряду щодо

цього, циркуляри губернського присутствія, заклики вступити в Кавказьке лінійне козацьке військо, матеріали про перебіг процесу, дозволи, видання паспортів і квитків, посімейні списки бажаючих переселитися, вказівки місцевим урядовцям у справі опікування людинністю, що наважилася на такий крок; про звільнення з кріпацтва селян, що відзначилися у Кримській війні тощо.

Вирізняється серед інших і фонд 1545 (Вознесенський молитовний будинок окремого Кавказького корпусу Гостагаївського укріплення Чорноморської берегової лінії), представлений метричними книгами.

Документи радянського періоду представлені домовленостями між СРСР і Туреччиною про обмін військовополоненими (ф. Р-63, оп. 1, спр. 96) та їхню реевакуацію (1923 р.) (ф. Р-17, оп. 1, спр. 39; Р-67, оп. 1, спр. 12); про формування дружніх взаємовідносин у 20-ті роки XX ст. між Україною і країнами Далекого Сходу; надають матеріали про організацію товариства “Руки прочь от Китая” (1921 р.) (ф. Р-1597, оп. 1, спр. 6) та про організацію комісії для допомоги трудящим Японії, що постраждали від землетрусу (1923 р.) (ф. Р-593, оп. 1, спр. 997).

Окремо слід сказати про наявність у фондах архіву документів поодинокого характеру, але оригінальних як за походженням, так і за змістом. Серед таких є офіційна доповідна з автографом А. Кримського – “Про передання документів з Остерського Архіву співробітнику УАН (документи XVIII–XIX ст.) і пропаж з архіву документів XVII ст.” (ф. 647, оп. 3, спр. 78).

Якщо сама Чернігівщина з огляду на своє географічне розташування не може претендувати на якісь безпосередні зв’язки зі східними регіонами, то уродженці цього краю часто-густо перебували у самій гущі подій та процесів, взаємопов’язаних так чи інакше зі Сходом. Тому історична документація несе для нас прямі чи опосередковані відбитки подій та історичних реалій часу на людських долях. Це є прямим відображенням зовнішньої і внутрішньої політики Російської імперії, складовою якої були й українські землі, у відповідності до цього в українських джерелах відбилися і всі загальноімперські тенденції у взаємовідносинах зі Сходом та переплетіння міжкультурних тенденцій минулого.

Ще одним осередком, де у значній кількості зберігаються предмети східного по-

ходження, є Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського. Його фонди налічують загалом більше 150 000 експонатів культурної спадщини. Свого часу це сховище утворилося внаслідок злиття окремих музеїв старожитностей різного тематичного спрямування. Таким чином, колекції увібрали в себе пам'ятки, зібрані Чернігівською губернською вченою архівною комісією, працівниками церковно-історичного музею, а основою стали зібрання старожитностей Василя Тарновського. Однак доля пам'яток культури та мистецтва не була простою, у складні часи такі речі завжди потребують уваги та захисту. Фонди архіву зберегли для нас документ 1920 р., що засвідчує “командування т. Виноградського в архіви губернських закладів (що мають історичну цінність) для прийняття заходів для їхнього врятування від знищення...” (ф. Р-593, оп. 1, спр. 95). У 1923 р. було створено Чернігівський державний музей, ім'я мецената увіковічили в назві музею лише в 1991 р. Сучасне приміщення музею також є пам'яткою історії – це колишній будинок генерал-губернатора (фото 2).

У запасниках музею, згідно з фондовою картотекою, зберігається значна кількість предметів, що можуть репрезентувати елементи східних пам'яток мистецтва та культури в Україні. Починаючи від дрібних намистинок із Близького Сходу та Сирії IX–XI ст., тут є китайські та японські вазы, статуетки індійських та китайських божків, казани і металеві обладунки (XVI–XVIII ст.). Надзвичайно широко представлена холодна зброя (XVI–XX ст.), що становить дві групи: кавказька і середньоазійська та східна (Єгипет, Індія, Китай, Персія, Туреччина, Японія). Ще однією численною групою предметів східного походження є нумізматична колекція. Тут зустрічаються як поодинокі монети Єгипту часів Птолемея (?), Парфії I–IV ст. та Золотої Орди часів Авдалах-хана, так і окремі скарби “арабських диргемів середини X століття. Знайдені в с. Звеничів Ріпкинського району Чернігівської області. 1985 р. 53 монети”. Ці зібрання поповнювали колекцію музею різними шляхами. Частина східної зброї була зібрана В. Тарновським (оскільки він з особливою увагою ставився до козацької старовини, трофеї козаків, вочевидь, теж збирав).

Поповнювали скарбницю і матеріали, знайдені під час розкопок. Частину складають предмети ужиткового характеру з “поміщицького побуту”. Та втім основною проблемою, нагальною на сьогодні, є кваліфікована ідентифікація більшості експонатів. Адже фактично за весь час існування музею лише колекція зброї дістала належну увагу від фахівця, що відбулося ще за часів існування СРСР. Результатом цієї роботи став виданий музеєм каталог [Каталог колекції...]. Решта предметів ще чекають на увагу до себе істориків та дослідників-мистецтвознавців.

Також до музейних фондів належить і зібрання бібліотечних колекцій з колишніх приватних бібліотек, що на сьогодні вже є раритетами. Тут увагу привертає література в галузі географії, що особливо насичена виданнями про східні країни та регіони. На жаль, ми не можемо констатувати факту особистої зацікавленості колишнього власника, оскільки достеменних відомостей про комплектування бібліотеки немає.

Фото 2

Фото 3

Чернігівський обласний художній музей (фото 3) є зібранням ціннісних мистецьких творів західноєвропейської та вітчизняної культури XVII–XIX ст. Поміж цих скарбів у музейних запасниках зберігається колекція статуєток Будди, що забарвила цю збірку “подихом Сходу”. Це поєднання пояснюється тим, що колись мистецькі раритети були складовою історичного музею. З виокремленням закладу (у вересні 1983 р. згідно з постановою від 1979 р.) [Чернігівщина

1990, 921] статуєтки потрапили в останній. Сходознавча спадщина північного регіону України дає поштовх до подальшого розкриття і дослідження історичної скарбниці України, а загальний огляд не лише має стати початком важливої справи збереження оригінальних раритетів і документів, а й з їхньою допомогою відкривати нові простори для історичних розвідок і досліджень у майбутньому через залучення минулого.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Архівні установи України / Довідник. Т. 1. Державні архіви / Редкол.: Г.В. Боряк (голова), І.Б. Матяш, Г.В. Папакін. 2-ге вид., доп. Київ, 2005.

Державний архів Чернігівської області: Путівник / Редкол.: Р.Я. Пиріг (голова), Г.В. Боряк, Г.В. Папакін, А.І. Неділя, О.Б. Коваленко. Чернігів, 2001.

Державний архів Чернігівської області. – Режим доступу в інтернеті: <http://arch.rbone.ci.net.ua/about1.htm>

Каталог коллекции холодного оружия / Черниговский исторический музей / Сост. ст.н. с. Кривова И.А. Чернигов, 1990.

Чернігівщина. Енциклопедичний довідник / За ред. А.В. Кудрицького. Київ, 1990.

Черниговские губернаторы и вице-губернаторы. Библиографический справочник / Сост. Морозова А.В., Полетун Н.М.; предисл., прилож. Морозовой А.В. Чернигов, 2006.